

І. ДЗЮБА,
академік НАН України,
академік-секретар Відділення літератури, мови
та мистецтвознавства Національної академії наук України

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Україна входить у ХХІ століття не лише з тими глобальними проблемами, які стоять перед усім людством, а й зі своїми специфічними, що перейшли з минулих століть і знаменують нашу історичну обтяженість та запізненість. Серед них — проблеми національної, культурної, мовної ідентичності. Фактично йдеться про національне самоздійснення, базовим для якого має бути повнота національної культури. Самостійне історичне буття українського народу за нинішніх умов глобалізації потребує забезпечення конкурентоспроможною національною культурою, здатною задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

У ХХІ століття людство входить не лише з великою продукційною потугою та великими амбіціями науково-технологічного порядку, а й під знаком грізних глобальних проблем, пов'язаних з характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних поведінчих установок, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних цінностей, стереотипів поведінки; зі страхітливими технологічними проривами у сліпі кути людського розвитку, з ціннісним нігілізмом, що набирає значення симптому соціальної патології.

Ці планетарного масштабу виклики історії, на які сукупна свідомість людства шукає і, певно, знаходитиме якісь відповіді, постають і перед Україною. Але Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами ХХ і ХХІ століть, а й з такими, що перейшли з ХVII, ХVIII, ХІХ століть. Проблемне поле української нації виглядає розлеглішим і складнішого рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

Серед проблем, які перейшли до нас із минулих століть, — проблема національної ідентичності. Більшість європейських націй пройшла шлях утвердження своєї ідентичності принаймні у ХVIII або ХІХ століттях. Але торувати цей шлях наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть, за часів інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів та імперативів, — незрівнянно важча доля. Компасом на цьому шляху має бути національне саморозуміння, адекватності якого ми не маємо через неповноту культурного самоусвідомлення. Таким чином національна культура нагадує про себе як про базову умову національного самоздійснення взагалі.

Стан і розвиток культури завжди перебувають у прямому та зворотному зв'язку із загальним духовним тонутом суспільства. Якщо в суспільстві правда, справедливість, елементарні етичні норми не є вищими цінностями, непідвладними раціональним ревізіям та інтелектуальним маніпуляціям, то таке суспільство перебуває в глибокій духовній кризі, негативна еманация якої пронизує всю сферу культури.

Воістину трагічним є те, що українська культура і мова мають утверджуватися серед обставин глибокої моральної і поведінчої деградації суспільства. Механізми суспільної підтримки їх не сформовані. Натомість серед значної частини людної панують байдужість або неприйняття, що нерідко переходять в агресивну ворожість і зарозумілий цинізм. Ми говоримо про духовний геноцид більшовицьких часів, однак недобачаємо той, що діється на наших очах: інакшого характеру, але з можливими не менш драматичними наслідками. З побуту народу вимивається книга. В масштабах усієї країни експропрійовано книгарні. Руйнуються або занепадають бібліотеки. Сільська молодь фактично позбавлена рівних з міською умов (а може, і взагалі умов) для продовження освіти.

Значна частина засобів масової інформації працює на зниження морального рівня і примітивізацію запитів та смаків людної. І безсоромно паразитує на національній несформованості, на глибокій зрусіфікованості суспільства, нагнітаючи шалену кампанію компрометації української культури і українства взагалі, що виливається вже у хуліганське шельмування нашої класики, в зухвале оганьблення дорогих українцям імен, — під децибели фарисейської риторики про свободу слова та права людини, що не мають жодного відношення до цих публічних паскудств. Коли читаєш цю пресу, створюється враження, що ми живемо в окупованій країні, і окупант звіріє з кожним днем...

А нещодавно нас порадували новиною: наступного року в Києві, з ініціативи і, певно, не без грошиків наших-таки лицарів з великого тракту («с большой дороги») українських реформ, відбудеться Всесвітній форум російської преси. Можна було б тільки гордитися таким вибором, якби ж у Києві, де мало не щотижня з'являються все нові й нові російськомовні газети, була б, крім російської преси, хоч трохи рівнозначна українська. А за нинішніх реалій проведення в Києві цього міжнародного шоу нагадуватиме бенкет, що його після перемоги на Калці монголи вчинили на помості, під яким корчилися полонені русичі...

Однак адекватна оцінка нинішнього стану української культури і тенденцій зміни цього стану не може зводитися до фіксації отих майже апокаліптичних обставин.

Культурна життєздатність української нації неодноразово діставала підтвердження в історії і за найважчих часів. Не втрачена вона і нині. Можна назвати ряд чинників, що її засвідчують. Політична і творча свобода, наявна сьогодні принаймні тією мірою, якої раніше ніколи не було, зумовила інтенсивність художньої творчості. Картина літературного, образотворчого, музичного, театрального життя сьогодні розмаїтіша і цікавіша, ніж будь-коли, за винятком хіба що 20-х років. Уявлення протилежного характеру впливають з елементарної необізнаності.

Широкими як ніколи є міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і здатна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. У нас ще зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, якій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми є однією з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура — не предмет спогадів чи музейного догляду, а реальність життя мільйонів людей. А це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації, яка постійно народжує нові й нові таланти. Нарешті, в Україні є незрима спільнота людей, жертвовно відданих національній культурі, для яких доля національної культури тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею.

Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його обсягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас — як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви — її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

Серед багатьох передумов досягнення такого стану можна назвати: освоєння суспільством своєї культурної спадщини; подолання культурних стереотипів і заохочення новаторських тенденцій; активну культурну політику держави на основі наукової концепції національної культури; інтенсивну розбудову інфраструктури культури; охоплення всієї сфери української культури сучасними інформаційними і комунікаційними системами; законодавче стимулювання приватних ініціатив і внесків в українську культуру; активний вихід у світове культурне життя, відкритість до нього за умов адекватного функціонування «імунної системи» власної культури; нарешті — робота в режимі глибокої і мобілізуючої національної і культурної самокритики.

Серед першочергових конкретних напрямів могли б бути такі:

— створення комплексної статистичної картини функціонування української мови в різних сферах суспільного та культурного життя і розробка на цій основі *реальної* програми її емансипації;

— рішуча переорієнтація видавничих потужностей України на видання україномовної літератури, особливо наукової та підручників для вузів;

— значне збільшення уваги засобів масової інформації, передусім телебачення та місцевої преси (які тут особливо консервативні), до популяризації української історії та культури, зокрема і з метою впливу на формування культурних потреб;

— здійснення програм видання наукових праць з історії України, історії української культури та мистецтва, народознавства, літературної та мистецької спадщини;

— збільшення асигнувань на розвиток науки і культури, модернізація її матеріально-технічної бази;

— розширення мережі театрів, філармоній, виконавських колективів, музеїв, бібліотек, книгарень;

— підтримка регіональних культур та збільшення культурної ролі обласних і районних центрів, міст з історичними культурними традиціями;

— адаптація до українського національно-культурного субстрату різних форм мас-культури, молодіжної субкультури тощо, надання українського характеру сучасній індустрії розваг;

— створення видавництва перекладної літератури, яке б забезпечувало українського читача не лише зразками зарубіжної літератури, а й українськими перекладами світової філософії, соціології, мистецтвознавства, науково-популярної літератури тощо, а водночас видавало б і переклади іншими мовами найвидатніших праць українських авторів;

— збільшення кількості, розширення галузевого діапазону та підвищення тиражів українських журналів і газет;

— підтримка самодіяльних організацій та наукових і культурних об'єднань, які ставлять собі за мету сприяння розвитку української культури та її популяризацію;

— співпраця з українськими культурними силами в усьому світі; підтримка українського культурного життя в усьому світі.

Дещо з цього вже робиться, але до системності і належних масштабів цієї роботи нам ще далеко. І досі не зроблено найпростіше і найголовніше: дитячі садки та школи, які названо українськими, не стали справді такими. Вони не мають українського мовного режиму, не забезпечені сучасними аудіовідеозасобами українського озвучення.

За нинішніх умов глобалізації та загроз нівеляції навіть могутні культури вдаються до різних форм самозахисту. Тим більше Україні потрібна продумана система заохочення й підтримки української національної продукції в усіх сферах культури, розумний протекціонізм, який не порушував би інтересів людей інших національностей. Таке ж заохочення мають діставати і культури малих національних груп, що живуть на території України: греків, болгар, молдаван, вірмен, угорців та ін., кримськотатарського народу.

Водночас ми не можемо ігнорувати варіант подвійної, або динамічної, гнучкої культурної самоідентифікації. Вона має чималу історичну традицію і властива частині висококваліфікованої наукової та мистецької інтелігенції, яка робила і робить значний внесок в інтелектуальний і культурний потенціал України. Звичайно, можна говорити про різної міри асиметрії в цій подвійній самоідентифікації, але в динаміці історичного розвитку вони можуть піддаватися й самокоригуванню. Йдеться не про те, щоб звужувалася сфера їхньої контактності з російською культурою, а щоб розширювалася сфера контактності з українською. І дуже важливо, щоб цьому не перешкождали тенденції до «етнічної чистоти» культури. Мабуть, їх і можна зрозуміти як форму самозахисту ослабленого національного організму, але насправді такі «ліки» можуть тільки ще більше його ослабити. Треба пам'ятати істину політичної соціології: якщо той або інший агент не має голосу в системі, він прагне виходу з неї або її руйнації. А хіба ми можемо виключати з української культури тексти, писані російською мовою людьми, які, проте, відчували себе приналежними до українського народу і свою працю співвідносили з цією приналежністю?

Як і раніше, культура через Слово найменує Світ, виносить із небуття й німоти, тобто творить Світ у національному Логосі. І ця твірна місія буде за нею завжди.

Отож, багато що залежатиме ще й від того, чи стане Українське Слово даром Божим, духовною Батьківщиною для інонаціоналів, як стало Російське Слово даром Божим, духовною Батьківщиною для Бориса Пастернака, Осипа Мандельштама, Анни Ахматової... Звичайно, і ми можемо назвати деякі імена — від Марка Вовчка до Юрія Клена, від Леоніда Первомайського до Мойсея Фішбейна. Але — хто далі? Хто — в XXI столітті?

Вибір особистості, рівнодіюча виборів особистостей визначить майбуття нашої культури.

Ми стоїмо перед необхідністю осмислення української культури в усій повноті й різноманітності її компонентів — від феноменів буденної свідомості до вищих феноменів духу; в усій здебільшого непрямій і прихованій, але неунікненній взаємодії цих компонентів. Від оптимізації їхньої взаємодії залежатиме потенціал української культури, а отже, — і наше національне майбуття.

Найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу.

Не маргінальна культура, а універсальна — таким має бути наше гасло. Але універсальність — не в абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національно самобутніх форм вираження, що збагачують різноманітність людства.